

Зарубіжна література

Віктор Гуменюк

УДК 821.162

ХУДОЖНІЙ СВІТ РОМАНУ ЮЗЕФА ІГНАЦІЯ КРАШЕВСЬКОГО “ХАТА ЗА СЕЛОМ”

У статті детально проаналізовано твір польського письменника XIX ст. Ю. Крашевського “Хата за селом”, етнографічна колоритність, навіть певна екзотичність образності якого підпорядкована осягненню соціально-психологічних основ людського буття. Це реалістичний (позитивістський) роман, але в його вишуканій стилістиці виразно даються взнаки також ознаки романтизму, сентименталізму, просвітницького реалізму.

Ключові слова: Крашевський, роман “Хата за селом”, поетика, жанрово-стильова специфіка.

Victor Humenyuk. The fictional world of the novel “Hut beyond the village” by Józef Ignacy Kraszewski
The author provides detailed analysis of the novel ‘Hut beyond the village’ by the Polish writer of the 19th century Józef Ignacy Kraszewski. Ethnographic, even exotic picturesqueness of this work must help to comprehend the social psychological basis of human life. It is a realistic (positivistic) novel, however the features of romanticism, sentimentalism, Enlightenment realism are rather perceptible in its refined style.

Key words: Kraszewski, novel ‘Hut beyond the village’, poetics, genre and style peculiarities.

Юзеф Ігнацій Крашевський належить до найвизначніших польських письменників XIX століття, він залишив вражаючу за обсягом (і не лише) літературну спадщину, в якій чільне місце належить художній прозі. Як слушно зазначають польські дослідники, саме він заклав основи “буйного розвою польської прози” доби позитивізму [3, 258].

Твір Ю. Крашевського “Хата за селом” в українському літературознавстві прийнято називати повістю. Між тим калькування цього жанрового терміна (адже відомо, що польське “powieść”, так само як і англійське “novel”, має перекладатися як “роман”) свідчить про недостатню увагу до самого твору, який в нас лише побіжно згадується як одне з джерел популярної драми Михайла Старицького “Циганка Аза”. Скажімо, в нових підручниках п’єса М. Старицького лише значиться в чималому переліку драматичних “переробок” автора, у зв’язку з чим фігурує назва твору Ю. І. Крашевського [1, 208; 2, 612].

І за художньою структурою, зокрема, композицією, системою персонажів, і за авторським охопленням життєвого матеріалу, і за проблематикою, зрештою, за обсягом “Хата за селом” – це, безперечно, роман. Стилїстика цього твору тісно пов’язана з художнім контекстом доби його творення, а водночас вона вишукано складна й розмаїта. Це художньо цілісний реалістичний (позитивістський) роман. Але в ньому виразно даються взнаки також ознаки інших стильових напрямків, насамперед сентименталізму й романтизму. Хоча, підпорядковані реалістичним засадам, застосовані вельми тактовно й художньо ефектно, ці сентиментально-романтичні вкраплення збагачують провідну стильову тональність.

Цілоком романтична, навіть значною мірою мелодраматична основна сюжетна інтрига твору, в основі якої любовний многокутник. Однак ця інтрига аж ніяк

не самодостатня і, вочевидь, відходить на другий план, сприяючи художньому осягненню соціально-психологічних чинників поведження персонажів. Висока драматична напруга у творі виникає внаслідок зіткнення двох різних світів, селянського та циганського, яким у просторі відтворюваних подій не вдається існувати паралельно. Суспільна упередженість, нетерпимість, забобонність долається з неабиякими труднощами і стоїть на заваді людському порозумінню, щастю закоханих, приналежних до цих двох різних світів. Відповідна колізія виразно окреслена в трагедії Вільяма Шекспіра “Ромео та Джульєтта”, в багатьох творах романтичної літератури, не раз вона стає предметом художнього осягнення в добу класичного реалізму, про що свідчать й такі вершинні твори польської літератури, як “Над Німаном” Елізи Ожешко чи “Лялька” Болеслава Пруса.

Відповідна колізія, у трактуванні якої ефектно взаємодіють реалістичні й сентиментально-романтичні аспекти, лежить в основі образності роману Ю. Крашевського “Хата за селом”. Автор чітко, пластично, виразно окреслює напружену фабулу, вигадливо інтригуючи читача за допомогою ретроспективних пасажів, ліричних відступів, естетико-філософічних міркувань, почергово переносючи увагу з однієї сюжетної лінії на другу. Все це поєднується з часом, стрімким чи уповільненим, але незмінно інтенсивним темпоритмом, суголосним передачі розвихрених душевних переживань персонажів, бурхливого плину їхніх сподівань та розчарувань. Романтичні пристрасті, мелодраматично окреслені колізії стосуються не лише зовнішньої фабули, у контексті реалістичного переосмислення вони стають суттєвими чинниками художнього психологізму, сприяючи живому й виразному змалюванню постатей персонажів.

Вельми показова з цього погляду постать літнього селянина, поважного господаря Лепюка, котрий як ніхто інший у селі емоційно збурено сприйняв розташування на околиці щойно прибулого циганського табору. Раптово в естві бідолахи з непоборною силою роз’ятрилася за давнина і нібито вже цілком забута сільська поголоска про його власне циганське коріння. Ретроспективно подається усе ж таки жива у свідомості цього персонажа оповідь про те, що буцімто якоїсь морозної ночі хтось їхав дорогою до села й натрапив на два трупи – подружню пару блукальців-циган, що накрили своїми тілами хлоп’я, яке виявилось живим. Дитину було всиновлено. Із циганчука виріс дбайливий добропорядний селянин, який уже нібито й забув про своє походження, лишив його у, здавалося б, безпросвітній мряці минулого. І от воно таки нагадало про себе. Цього вже літнього чоловіка, батька двох статних одружених синів та вродливої доньки на виданні, несподівано вразила поява неподалік циганського табору. Якась нездоланна сила тягнула його, він не раз і не двічі вечорами підкрадався туди й, заховавшись у кущах та бур’янах, у сутінках спостерігав за циганським життям, упивався звуками до нестями вабливої, спершу химерної, а надалі все зрозумілішої для нього мови. Аби підійти ближче й порозумітися з циганами, фактично своїми одноплемінниками, не могло бути й мови. Він усе-таки знаходив у собі сили долати несподіваний потяг, раз у раз вертатися додому й лишатися зовні незворушним господарем, який нічого спільного не має й не може мати з ворохобним циганським плем’ям. Автор вельми виразно передає душевний стан людини, яка свою уявну недосконалість, певну неписуваність у загальноприйнятій нормі (як-от циганська кров) прагне компенсувати надто показною, вкрай загостреною, фанатичною відданістю цим нормам.

Так званий феномен малоросійства, вкрай небезпечний та загрозовий і донині, хай і під дещо іншими соціально-побутовими маркерами, Ю. Крашевський тут осягає глибоко й виразно, до того ж тонко й достовірно

простежує його згубні руйнівні наслідки, подаючи в романі їхню, можна сказати, приголомшливу, а водночас художньо вишукану картину.

Старий Лепюк, незважаючи на своє циганське походження, а точніше саме через нього, навіть слухати не хоче про одруження своєї доньки Мотрони з Трумни із помічником коваля Апраша (Апраш до того ж є ватажком у прибулій циганській громаді). А коли молоді, всупереч волі старших та численним погрозам і протидіям (кожне з них порушує табу, чинне в їхніх спільнотах), одружуються, настільки переживає з того, що занедужує і врешті помирає. Трумни сам себе ставить поза власною громадою, бо як табір рушає далі, лишається в селі задля коханої. Точніше не в селі, а край села, власне, за селом. За сприяння панського двору відбулося доволі сумне весілля, на яке не з'явилися Мотронині брати, а громада надала молодим незручний клопоть землі при пагорбі за селом, поряд із цвинтарною брамою, тож із нехитрого новоутвореного обійстя повсякчас було видно могилу батька, який і після смерті не лишив дочку в спокої.

Зародження любовних почуттів, потаємні зустрічі закоханих, їхня рішучість поєднатися всупереч усім негараздам – усі ці романтичні перипетії змальовано автором із неабиякою психологічною проникливістю й пластичною виразністю. Утім, ці перипетії, не втрачаючи своєї значимості, ніби відходять на другий план, стають претекстом колоритного окреслення побуту й соціальних стосунків у сільській громаді, в циганському таборі, в панському дворі. Реалістичні особливості твору ще більше посилюються, коли автор переходить до основного в першій частині предмета зображення – невсипущої, виснажливої, звитязної роботи завзятого Трумни над спорудженням хати та облаштуванням свого обійстя. Навіть після того, як селяни поцупили притягнуті з лісу й обстругані колоди, навіть і після того, як хтось, а точніше, відомо хто, потайки спалив уже майже готову споруду, Трумни не здається. Він іще з більшим завзяттям береться за зведення нової хати, враховуючи помилки й недогляди, допущені при спорудженні першої. Вишукування в лісі потрібної деревини, переховування її неподалік подвір'я, аби випадкові перехожі знову не присвоїли готового матеріалу, вигадкування, з чого і як змайструвати двері – усі ці та інші заходи будівничого стають хвилюючими подіями, за ходом яких читач стежить з не меншою, а то й з більшою, цікавістю й співчуттям, ніж за хитросплетіннями любовних інтриг.

Зведена Трумни хата стає промовистим символом неординарності його натури, символом боротьби за свої почуття, за своє право на щастя всупереч забобонам і заборонам, всупереч щонайнестерпнішим обставинам. Саме повторного спорудження хати вже не зміг перенести старий Лепюк, який занедужав від того й помер. Але перед смертю встиг висловити синам своє зятяте застереження щодо Мотрони: коли, всупереч волі батька, поєднається з циганом, то слід її вигнати з дому ні з чим: "...То вже не буде ані ваша сестра, ані моя дочка" [4, 69].

Батькове передсмертне прокляття, помножене на зятятість та скнарність старшого брата й полохливість молодшого, на упередженість, забобонність, злостивість або ж байдужість значної частини громади, робить життя молодят нестерпним. Але ті крихти співчуття й підтримки, які стають у нагоді лише в сув'язі з їхньою власною духовною снагою й жагою до життя, дають змогу якось залишатися на плаву.

Така підтримка, хай вкрай хистка й непевна, але все ж таки немарна, надійшла від панського двору, до якого звертається безталанна, але рішуча Мотрона. Досить пунктирно, майже епізодично, але цілком виразно й живо подається у творі постать доволі бідової, але бувалої й прагматичної, добре

зорієнтованої в законах вищого світу француженки, яка, опинившись на чужині, зуміла окрутити самотнього, розчарованого в усьому пана Адама й стати його дружиною та повноправною господинею маєтку. Попри свій поміркований практицизм, мадам украй захоплюється сентиментальними романами, тож екзальтована гра її уяви знаходить вдячну поживу в благальному звертанні Мотрони й має для останньої певні практичні наслідки. За панським наказом справлено весілля, дано якісь засоби для існування, скажімо, подаровано корівку. Але пани від'їжджають на води, полишивши маєток на сусіднього небагатого поміщика (котрий, як виявиться згодом, був коханцем пані), а молоду пару – на тяжке виживання в зимовий холод і голод.

Ще одна підтримка, яка несподівано надійшла до знедолених, – досить незграбний і неотесаний молодик Янек, що його за дефекти вимови ніхто в селі не називає інакше як Дурний. Цей Дурний Янек виконує вдома щонайважчу роботу, але попри те став загальним посміховиськом і в колі власних родичів, і в усьому селі. Саме цей ізгой береться, чим може, допомагати іншим ізгоям, виявляючи не показну театральну шляхетність, справжню душевну велич та безкорисливість. У цьому він виявляється протиставленим сільському панству. Його допомога значно відчутніша, аніж та, що надійшла з панського двору. Гроші, милостиво пожертвовані паном Адамом на спорудження кузні, виявилися, зрештою, марними, бо селяни, хто не захотів, а хто побоявся не скористатися послугами коваля, тож Трумни, аби не вмерти з голоду, змушений у люту зимню пору заробляти в дальньому селі й тижнями не з'являтися додому. Тож тільки Янек і підтримує безталанну, повсякчас дбаючи про Мотрону – раз у раз принесе з лісу дров і води з яру, де до джерела веде слизька небезпечна стежка, та ще й якихось харчів. А перед тим він допомагає Трумни розшукувати в лісі матеріал на хату, не гребує навіть тим, щоб десь на селі поцупити кілька курок для Мотрониної господи та цуценя, яке згодом виростає на вірного й відданого пса.

Центральний у романі образ хати за селом можна розглядати як символ людської самоти й неприкаяності, сумірний із безлюдним островом, на якому опинився Робінзон Крузо. Втім, цей символ навіть страшніший, ніж у Данієля Дефо, бо це ж, так би мовити, безлюдний острів серед людей. Якщо продовжувати означену паралель, то можна співвіднести постать Дурного Янека з постаттю П'ятниці. Постать Янека, як і низка інших персонажів твору, окреслена вельми колоритно, достовірно, живо, і при тім у своїй психологічній переконливості вона сягає високого трагізму.

Знесилений, змучений постійними негараздами, Трумни, коли після тривалої перерви його рідний циганський табір знову з'являється на околиці села, мимоволі проймається ностальгією за минулим життям і вже не відчуває байдужості до палко закоханої в нього молодої вродливиці Ази. Все більше підпадаючи під чарівність Ази і не в змозі покинути Мотрону, притлумлену горем, нестатками й турботами про народжену дитину, у Трумни поступово зароджується потяг до самогубства. Душевні сахання молодого цигана не оминають пильного ока безкомпромісного Янека, котрий сприймає їх як зраду. Тож коли Янек стає свідком циганової спроби повіситися у покинутому напівзруйнованому будиночку лісника, то не лише не запобігає нещастю (всупереч читачевим сподіванням), а й уїдливым словом пришвидшує його. Він ще намагається підтримати Мотрону у скрутну хвилину, але через деякий час і сам, головно, від зневіри й розчарування, помирає.

Циган Трумни переходить у селянський стан, порушує загальноприйняті норми, і це, зрештою, призводить до його особистої трагедії. А от трагедія Янека більшою мірою криється в ньому самому, у вразливості його шляхетної безкорисливої душі.

Персонажі твору – це романтично заявлені постаті, чиї неординарні душевні поривання і вчинки мають глибоке соціально-психологічне мотивування, а відтак реалістичне окреслення. Так само не лише екзотичний, хоч яскравості й небуденності йому не бракує, а й дуже людяний, живий у романі образ циганки Ази, динамічно поданий переважно у зв'язку з розвитком дещо відокремленої сюжетної лінії.

Певна своєї надзвичайної вроди, неабиякої снаги й душевної сили, Аза далеко не байдужа до Трумни, завзятого й кмітливого помічника коваля Апраша (не лише коваля, а й ватажка табору). Гордій циганці важко змиритися з тим, що юнак обрав іншу, та ще й селянку. Всі чоловіки в її присутності втрачають тяму, її танці на ярмарках уже збирають для табору куди більше грошви, аніж ковальство Апраша. А коханий до неї байдужий. Вражена в саме серце, Аза йде до панського двору, чудово відчуючи, що вона – це єдине, що ще може зацікавити й пробудити до життя в усьому розчарованого, до всього збайдужілого, охлялого й апатичного пана Адама. Дівчина, яка перед тим знала лише ворохобне циганське життя, розкошує в панському палаці, але не дозволяє господареві навіть поцілувати себе. Пан втрачає тяму навіть від її погляду, від самої її присутності і щонайменша, хай, може, й примарна надія на прихильність дівчини приносить йому несказанну насолоду. Він намагається боротися з собою, щосили прагне порвати ці химерні стосунки, усвідомлюючи їхню безперспективність, але нічого вдіяти не може. От уже набирається несамовитої люті, твердої рішучості, та лишень угледівши чарівну циганку, м'якне і мліє. Герої твору, зокрема й ще зовсім юна Аза, викликають більше співчуття, ніж осуд. Принаймні перед нами аж ніяк не схематичні, а живі, суперечливі, напрочуд переконливі характери.

Панові Адаму, окрім Ази, ніщо не миле – ні інші жінки, ні господарство, ні полювання. Це коли вже Аза несподівано звіялась, він дав себе обкрутити прагматичній француженці. Дещо подібно й Аза аж ніяк не впирається розкошуванням у панському палаці. Усе ще сподіваючись повернути Трумни, розраховуючи на те, що він не зможе обійтися без циганського товариства, дівчина лишає пана (той її наздоганяє, але марно), спонукає табір знятися з насидженого місця й пуститися в дальші мандри. Але Трумни лишається.

Наголосимо, що вирування пристрастей та пов'язана з ним мало не кінематографічна динаміка зовнішніх подій за всієї своєї яскравості аж ніяк не домінують у романі. На першому плані тут соціально-психологічне мотивування вчинків персонажів, невіддільне від окреслення колоритних побутових реалій. Спорудження та облаштування циганом селянського житла, виживання опального сімейства в нестерпних умовах – ось що насамперед у фокусі співчутливої авторської, а відтак і читачевої уваги.

Ще більше такі художні принципи даються взнаки у другій частині роману. Тут головна героїня – Марися, донька Мотрони й Трумни. Автор зі стримуваним замилюванням, відповідним шляхетному характеру дівчини, подає розгорнутий епічний портрет героїні, в натурі якої поєднався чар двох різних народів. Відчуючи близьку смерть, Мотрона, зібравши рештки сил, пішла на інший край села до знахарки Солодухи з проханням не так про допомогу її здоров'ю, як про те, аби, коли її не стане, стара разом зі своїм дідом подбали про сироту, забрали її до себе. Як пізніше не вмовляє Солодуха кільканадцятилітню Марисю, по суті ще дитину, перейти жити до неї, та відмовляється доволі рішуче, не бажаючи лишати рідної хати.

Майже вся друга частина роману – це історія виживання сироти Марисі, її невсипущого господарювання на своєму обійсті, де окрім вірного пса, а ще курей та голубів, немає жодної живої душі. Нечасті приходи добросердної

Солодухи, запізнений візит сільських родичів, прядіння, що ним заробляються сякі-такі кошти, спілкування із замовницями – багатшими селянками, навіть принесення у відрах на коромислі води із джерела – усе це подається як неабиякі події, детальний опис яких викликає незмінний співчутливий інтерес читача. Такі побутові деталі, невіддільні від психологічного нюансування, пройняті увагою до людської долі, превалюють у романі, виразно домінують над традиційною сюжетністю, хоча остання, як бачимо, й відіграє в художній структурі твору досить важливу роль.

Традиційна сюжетність владно заявляє про себе у фіналі роману. Десь ближче до кінця другої частини починають зав'язуватися любовні стосунки Марисі з Томком, сином заможних шляхтичів. Юнак влаштувався лісничим до пана і їздив на роботу на конику повз Марисину хату. Це ще зовсім молодий, та при тім бувалий зальотник. Але наразившись на непоступливість дівчини, проймається до неї все більшою жагою. Ці любовні стосунки розвиваються за принципом крещендо і гідні захоплюючого, динамічного, досить вишуканого телесеріалу. Кульмінаційний момент тут становить несподівана, але цілком умотивована, поява Ази, що повернулася в тутешній край із циганським табором, та згода Марисі податися в мандри, покинути рідну домівку, аби не наражати Томка на прокльони батьків (заради коханого вона ладна відмовитися від кохання). Але, на відміну від трагічного фіналу першої частини, цього разу все завершується щасливо. І справа, мабуть, не тільки й не стільки в тому, що Ю. І. Крашевський жаліє своїх героїв і читачів, а в окресленні певної перспективи щодо долання усталених суспільних стереотипів.

За всієї складності стилістики твору, в якому доволі виразні ознаки романтизму, просвітницького реалізму й сентименталізму, "Хата за селом" – це насамперед реалістичний соціально-психологічний роман, в якому подається яскрава картина суспільних суперечностей та поривань людської душі.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Левчик Н.* Михайло Старицький / Н.В. Левчик, А.З. Мороз // Історія української літератури XIX століття / За редакцією М.Т. Яценка: У 3 кн. – Кн. 3: 70–90-ті роки. – К.: Либідь, 1997. – С. 205-241.
2. *Левчик Н.* Михайло Старицький / Н.В. Левчик, А.З. Мороз // Історія української літератури XIX століття / За ред. М.Г. Жулинського: У 2 кн. – Кн. 2. – К.: Либідь, 2006. – С. 609-646.
3. *Historia literatury polskiej w zarysie / Pod redakcją Mariana Śpiewnia i Aleksandra Wilkonia.* – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1978. – 572 s.
4. *Kraszewski J.I.* Chata za wsią / Józef Ignacy Kraszewski. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, [bez zaznaczenia roku]. – 412 s.

Отримано 12 лютого 2015 р.

м. Сімферополь